

ПСИХОПРОФІЛАКТИКИ ПРОФЕСІЙНО ЗУМОВЛЕНИХ АКЦЕНТУАЦІЙ РЯТУВАЛЬНИКІВ

Е.І. Михлюк. Психопрофілактики професійно зумовлених акцентуацій рятувальників. Представлені результати вивчення стійких індивідуально-типологічних характеристик особистості, процесів розвитку професійно обумовлених акцентуацій, які мають прогностичне значення щодо професійної діяльності і являє собою ті дані, з урахуванням яких можливо пророкувати подальший розвиток особистості та шляхи його корекції.

Показано, що в основі всіх видів психічної дезадаптації рятувальників України в екстремальних умовах службової діяльності лежить один або кілька типів акцентуацій особистості працівника. Тому індивідуалізація підходу до процесу адаптації фахівців ризиконебезпечних професій з урахуванням домінуючих акцентуацій особистості є одним з ключових з точки зору оптимізації їх професійної діяльності.

Розроблена цільова програма з професійно-психологічного супроводження фахівців у процесі професійної підготовки, що передбачає три функціональних напрямки: діагностичний, психопрофілактичний та корекційний.

Запропонована система пролонгованої діагностики успішності професійної діяльності в процесі професійного психологічного відбору і супроводження професійної діяльності бійців пожежно-рятувальних підрозділів з врахуванням сформованих у них професійно зумовлених акцентуацій, яка забезпечує послідовність і накопичення достовірної інформації про професійну придатність фахівця та успішність його діяльності в період проходження служби.

Ключові слова: професійно зумовлені акцентуації, психопрофілактика, екстремальні умови діяльності.

Э.И. Мыхлюк. Психопрофилактики профессионально обусловленных акцентуаций спасателей. Представлены результаты изучения устойчивых индивидуально-типологических характеристик личности, процессов развития профессионально обусловленных акцентуаций, которые имеют прогностическое значение в отношении профессиональной деятельности и представляет собой те опорные данные, с учетом которых возможно предсказание дальнейшего развития личности и пути его коррекции.

Показано, что в основе всех видов психической дезадаптации спасателей Украины в экстремальных условиях служебной деятельности лежит один или несколько типов акцентуаций личности работника. Поэтому индивидуализация подхода к процессу адаптации специалистов высокоопасных профессий с учетом доминирующих акцентуаций личности является одним из ключевых с точки зрения оптимизации их профессиональной деятельности.

Разработана целевая программа по профессионально-психологического сопровождения специалистов в процессе профессиональной подготовки, предусматривает три функциональных направления: диагностический, психопрофилактическое и коррекционный.

Предложенная система пролонгированного диагностики успешности профессиональной деятельности в процессе профессионального психологического отбора и сопровождения профессиональной деятельности бойцов пожарно-спасательных подразделений с учетом сложившихся в них профессионально обусловленных акцентуаций, которая обеспечивает последовательность и накопления достоверной информации о профессиональной пригодности специалиста и успешность его деятельности в период прохождения службы.

Ключевые слова: професійно обумовлені акцентуації, психопрофілактика, екстремальні умови діяльності.

Постановка проблеми. Вивчення особистісних особливостей, що визначають індивідуальні поведінкові реакції і психічні стани, які впливають на ефективність і надійність діяльності, на сьогодні є одним з пріоритетних напрямків розвитку психологічної науки [1]. Сьогодні ведуться наполегливі пошуки психологічних корелятивів особистісних властивостей людини і успішності його діяльності в екстремальних умовах.

Надзвичайно важливі в зв'язку з вивченням особливостей особистості методологічні підходи, що обґрунтовують проблеми особистості і діяльності, розуміння особистості як активного утворення. Ми розглядаємо співвідношення «людина - діяльність» або, що конкретизується в психології професій як «особистість - професійна діяльність». Основна проблема цих взаємини закладена в пошуку адекватності психічної діяльності особистості вимогам професійної діяльності.

У сукупності властивостей особистості, якими опосередковується успішність діяльності, вагому роль відіграють ті, що на умовному феноменологічному континуумі займають граничні полюса, які на поведінковому рівні проявляються у формі акцентуацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тези про те, що акцентуації є проміжною ланкою між нормою і аномалією характеру підтверджує ряд досліджень. Так доктор медичних наук, професор А. М. Морозов [2], здійснюючи патопсихологічний аналіз особистості в правоохоронній практиці, робить висновок про те, що найбільш яскраво акцентуації виявляються в критичних психологічно складних ситуаціях і негативно впливають на ефективність діяльності.

О.В. Тимченко і співавтори [3] вважають, що в основі оцінки працездатності рятувальників України в умовах екстремальної ситуації повинен стояти поведінковий варіант дезадаптації. Варіанти психічної

дезадаптації особового складу в екстремальних умовах службової діяльності автори умовно розподілили таким способом: тривожно-астенічний; ригідно-агресивний (успішні і неуспішні); істероїдно-експресивний; псевдоініціативний; соціально-девіантний і депресивно-тривожний варіанти.

За допомогою контент аналізу ми проаналізували зміст кожного варіанта дезадаптації і відповідність їх типам акцентуації особистості. Отримані результати показали, що в основі кожного виду психічної дезадаптації рятувальників України в екстремальних умовах службової діяльності лежить один або кілька типів акцентуацій особистості працівника. Тому ми вважаємо, що індивідуалізація підходу до процесу адаптації фахівців ризиконебезпечних професій з урахуванням домінуючих акцентуації особистості є одним з ключових з точки зору оптимізації їх професійної діяльності.

Проведене В.Д. Тогобицькою дослідження професійно обумовлених акцентуації характеру особистості як виду професійних деструкцій працівників МНС, які знаходяться на різних етапах професіоналізації, показало, що акцентуації рис характеру в процесі діяльності набувають професійно обумовлений характер [4].

Дослідження природи, механізму і процесу акцентуації особистості до різних вимогам діяльності, а також базові теоретичні постулати, розроблені в загальній та інженерної психології, отримали своє місце і в сфері досліджень, безпосередньо пов'язаних з вирішенням завдань професійної діяльності в особливих умовах. Разом з тим, здійснений у роботі аналіз відповідних джерел, дає достатні підстави констатувати, що можливості прямого перенесення даних і концептуального апарату загальнотеоретичного характеру на аналіз і тлумачення професійно обумовлених акцентуації фахівців служби цивільного захисту являється недостатньо коректним через своєрідності, специфіку та особливості реалій їх професійної діяльності.

Таким чином, аналіз публікацій з проблеми дослідження дозволяє нам говорити про наявність професійно обумовлених акцентуацій і надалі обґрунтувати проблему розвитку професійних акцентуацій, їх впливу на досягнення успішності професійної діяльності працівників державної служби України з надзвичайних ситуацій і розробити необхідні заходи психопрофілактики.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з актуальністю даної проблеми метою нашого дослідження було розробка психопрофілактичних заходів оптимізації професійної діяльності рятувальників з урахуванням сформованих у них професійно обумовлених акцентуацій. Для цього на першому етапі ми продіагностували акцентуації характеру у рятувальників з різним стажем роботи і визначили динаміку розвитку професійно обумовлених акцентуацій. На наступному етапі дослідження були визначені професійно обумовлені акцентуації у рятувальників з високим і низьким рівнем успішності професійної діяльності.

Представлене нами вивчення стійких індивідуально-типологічних характеристик особистості, процесів розвитку професійно обумовлених акцентуацій має прогностичне значення щодо професійної діяльності і являє собою ті опорні дані, з урахуванням яких можливо пророкування подальшого розвитку особистості та шляхи його корекції.

В процес психологічного супроводу діяльності рятувальників слід враховувати наявність акцентуацій. Це вкаже на вразливі місця в характері, що дозволить передбачити труднощі в адаптації до професійного середовища, виникнення міжособистісних і внутрішньо особистісних конфліктів, професійних деформацій і деструкцій.

Розробка рекомендацій по психологічному відбору заснована на послідовному вивченні певного комплексу питань з метою обґрунтування методичних прийомів і критеріїв оцінки професійної придатності.

Основними вихідними передумовами для вирішення задач психологічного відбору є, з одного боку, наявність індивідуальних відмінностей в рівні сформованості професійно значущих якостей особистості, а з іншого - існування зв'язку між успішністю навчання або професійної діяльності і характером цих індивідуальних відмінностей.

При відборі для роботи в екстремальних умовах використовуються параметри, що характеризують стійкість, тривалість виконання роботи на необхідному рівні в даних умовах і т.д.

Методичні підходи до оцінки професійних здібностей значною мірою визначаються сучасними поглядами на необхідність вивчення людини з позицій категорії суб'єкта діяльності. Використання такого підходу обумовлюється тим, що тільки включення особистості в систему суспільних і виробничих відносин і перетворення її на суб'єкт діяльності забезпечують синтез психологічних вимог діяльності і можливостей, прагнень, здібностей, активності особистості. З позиції включення особистості в діяльність вивчення суб'єкта повинно передбачати як оцінку досить стійких, сформованих і необхідних для здійснення діяльності якостей особистості, так і можливого перетворення цих якостей в динаміці професійного навчання і праці, а також у зв'язку зі змінами вимог діяльності.

Відображення особистісних якостей в діяльності проявляється в їх включенні в механізм регуляції трудового процесу на різних рівнях (сенсорно - перцептивним, уявлення, словесно логічним). Вони забезпечують активацію продуктивних процесів діяльності, компенсацію недостатнього прояву деяких процесів, мобілізацію операційних функцій, реалізацію планів і стратегій поведінки і т. д. Природно, що неадекватна особистісна мобілізація, порушення в особистісній сфері та інші невідповідності прояву особистості в конкретних умовах діяльності створюють труднощі в її реалізації, викликають порушення працездатності і зниження ефективності і надійності суб'єкта діяльності.

Людина здатна до певної міри протидіяти впливу на нього несприятливих факторів, адаптуючись до такого впливу або компенсуючи його. В цьому чималу роль відіграють особистісні особливості людини, його емоційно - вольові, характерологічні та інші якості.

Зазначені механізми психічної регуляції забезпечують стійкість, стабільність процесів перетворення інформації в тій мірі, яка визначається інтенсивністю і тривалістю несприятливих, екстремальних впливів, а також вихідним станом психічних функцій людини.

Оцінка особистісних особливостей є одним з ефективних шляхів виявлення осіб, які за особливостями свого характеру, темпераменту і домінуючих психічних станів найбільш професійно надійні і придатні.

Безперечно, що значення конкретних психологічних особливостей людини в регуляції процесів діяльності визначається багатьма факторами і, перш за все, характером діяльності, її вимог до особистості спеціаліста, до його функціональних можливостей (ресурсів) і до критеріїв ефективності і надійності діяльності, а також сукупністю індивідуальних рис, якостей суб'єкта діяльності, їх індивідуальної своєрідності і неповторності в рівні розвитку, ступеня актуалізованості, взаємної компенсації і т. п. Можна припустити, що деякі з цих психологічних якостей виступають до прояву високої або низької профпридатності, інші - як активаційні, стимулюючі якості, що формують певний стиль і організацію діяльності, а треті безпосередньо регулюють, визначають характер конкретних дій, їх нормативні або помилкові прояви.

З метою підвищення ефективності діяльності при відборі слід орієнтуватися на прояв акцентуацій, так як характеристики даних типів можуть виступати професійно важливими якостями особистості, а також ефективно здійснювати процеси розстановки, ротації кадрів.

Згідно Наказу від 23.02.2004 № 89 «Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення службової діяльності

аварійно-рятувальних служб» до переліку методик, які використовуються для відбору кандидатів на навчання у ВНЗ та службу у аварійно (пожежно)-рятувальні підрозділи, не включено діагностичні методи, спрямовані на дослідження особливостей акцентуацій особистості. Ми вважаємо доцільним такі методи використовувати, бо проведене нами дослідження переконливо доводить необхідність врахування цих особливостей впродовж всієї професійної біографії фахівців.

Дані нашого дослідження показують, що успішний рятувальник повинен мати:

за методикою ММРІ низькі показники наступних шкал: «іпохондрія», «депресія», «істерія», «психастенія»;

за методикою Леонгарда-Шмішека низькі показники шкал: «емотивність», «тривожність», «дистимічність», «екзальтованість».

Професійними протипоказаннями до підготовки за фахом «начальник караулу державної пожежно-рятувальної частини» є високі та середньо-високі показники за цими шкалами.

Професійна діяльність, успішність її виконання визначається набором професійно важливих якостей, окремі з яких поступово трансформуються в професійно небажані якості і першими «під удар» потрапляють акцентуації.

Професійне психологічне супроводження курсантів у процесі професійної підготовки у навчальних закладах та рятувальників у ході службової діяльності являє собою комплекс психолого-педагогічних й організаційних заходів, які проводяться фахівцями-психологами у взаємодії з командирами підрозділів, викладачами, офіцерами відділу з виховної роботи та медичними фахівцями з метою підвищення ефективності професійної підготовки та діяльності.

У ході дослідження була розроблена цільова програма з професійно-психологічного супроводження фахівців у процесі професійної підготовки,

що передбачає три функціональних напрямки: діагностичний, психопрофілактичний та корекційний.

Діагностичний напрямок пов'язаний із комплексним вивченням та оцінкою індивідуально-психологічних якостей фахівців і включає:

- внесення результатів професійного психологічного відбору в карту психологічного супроводження курсанта або фахівця;
- поглиблене вивчення курсанта або фахівця;
- діагностику причин відставання у навчальній підготовці, акцентуацій, труднощів професійної адаптації та проблем, які виникають при виконанні функціональних обов'язків тощо;
- оцінку психологічної сумісності курсантів або фахівців у підрозділі;
- оцінку ефективності професійного психологічного відбору за підсумками професійної підготовки або успішності діяльності.

Психопрофілактичний напрямок базується на наступних принципах:

- доповнення загальних прийомів адаптації творчими персоналізованими стратегіями, заснованими на знанні закономірностей динаміки відносин між людиною, професією і суспільством;
- формування вміння приймати сферу своєї праці не тільки як засіб заробітку, а й як власну долю, зняття комплексу безсилля змінити стан справ на краще;
- подолання внутрішніх комплексів, конфліктів і усунення психологічних бар'єрів в просуванні по службі;
- розгляд криз професійного шляху особистості як стимулів для перетворення ціннісних орієнтирів і психологічних підстав всієї системи її відносин з професією і суспільством.

Для досягнення результату використовуються наступні стратегії:

- для успішних професіоналів - психологічна підтримка, спрямована на підвищення статусу і просування в кар'єрі;

- для успішних в професії, але переживають будь-які життєві кризи - антикризова підтримка, психокорекція життєвих або професійних установок, психотренінг, спрямований на підвищення впевненості в собі;
- для професіоналів-невдах, які переживають кризу в професійній кар'єрі, але прихильних своїй професії, - стратегія розширення суб'єктивного професійного простору можливої самореалізації;
- для професіоналів, схильних змінити професію, - допомога в прийнятті рішення і вторинна профорієнтація.
- для професіоналів на завершальному етапі кар'єри - психологічна підготовка до згоди на часткову зайнятість і переходу на пенсію.
- для професіоналів, вимушених піти з причин, не пов'язаних з якістю їх роботи - формування стресостійкості і раціоналізації ситуації.

Для всіх перерахованих стратегій конкретні тактики і методи здійснення психологічної підтримки - різні, як і її цілі, прив'язані до ситуації:

Блок-схема позиціонування професіонала в системі індивідуально-професійних, інструментально-професійних і соціально-професійних ідентифікацій, - яка дозволяє визначити його актуальний стан (Я сьогодні) за такими трьома шкалами: А - шкала професіогенеза (вчора-сьогодні-завтра); Б - шкала компетенції; В - шкала соціальної відповідальності. Використовується для встановлення довірчого контакту з професіоналом, коли потрібно попереднє визначення його ідентифікаційного статусу, передісторії становлення і перспектив професійного зростання.

Методика відповідності бажаного і дійсного носить одночасно проєктивний і коригуючий характер: відповіді на поставлені питання дозволяють встановити через оцінку відповідності / невідповідності ідентифікаційні позиції по відношенню до своєї і інших професій, а також стимулюють респондента на роздуми про його подальшу професійну долю. Розбіжність очікуваного і реальності - головна причина внутрішнього конфлікту і невдоволення роботою, життям і близькими людьми.

Діагностика ідентифікаційного типу професіонала. Це один з аспектів фундаментальної проблеми профпридатності, як на етапі первинного прилучення до професії, так і вже діючих професіоналів, з тим чи іншим досвідом роботи, - з метою превентивного і ретроспективного відбору / відсіву ментально придатних і непридатних осіб по стійким інваріантним ознакам ідентичності і маргіналізма.

Виявлення діючих і потенційних «ідентичних», «маргінальних» і «масових» професійних суб'єктів за характерними ознаками ідентичності проводиться по шкалі ідентичність / маргіналізм [5]. Якщо ознаки маргіналізма ще не стали стійкими атрибутами особистості, проводиться психологічна корекція.

Корекційний напрямок професійно-психологічного супроводження передбачає:

- надання рекомендацій командирам підрозділів з комплектування груп з урахуванням психологічної сумісності, зокрема – акцентуацій характеру;

- розробку прийомів розвинення та психологічної корекції професійно важливих якостей з урахуванням даних професійного відбору та психодіагностичного вивчення. При цьому використовуються методи саморегуляції психічних станів, спеціальні вправи для розвитку пам'яті, уваги, образного мислення, раціональних способів роботи з інформацією, прийоми з формування спеціальних здібностей, ділові ігри, а також проблемні ситуації та прийоми їх оптимального вирішення.

- навчання викладачів, командирів підрозділів методикам індивідуального підходу до фахівців, психологічного аналізу поведінки людини в критичних ситуаціях, психології управління людьми та ін.;

- використання психологічних критеріїв при виконанні нормативів, розробка та впровадження в програму навчання занять, що моделюють діяльність в екстремальних умовах, проблемних ситуацій з поступовим зростанням складності вправ;

- проведення консультацій з питань, які вимагають участі фахівця-психолога.

У силу неможливості охопити всі перераховані вище напрямки, ми, в рамках даної роботи, обмежилися в основному діагностичним та психопрофілактичним напрямками, пов'язаними з комплексним вивченням індивідуально-психологічних особливостей курсантів та фахівців з різним стажем роботи та багато в чому детермінуючому діяльність за корекційним напрямком професійно-психологічного супроводження.

Психокорекційні заходи, спрямовані на акцентуанта, не повинні мати на меті згладжування акцентуваної риси. Основний акцент робиться на усвідомлення акцентуантів специфічних особливостей свого характеру, ситуацій і відносин, в яких він відчуває себе найбільш вразливим, і власних дій, які до цієї вразливості призводять. Усвідомлення збільшує широту і гнучкість сприйняття зазначених ситуацій та себе в цих ситуаціях. З'являються нові способи аналізу ситуацій, і підвищується ймовірність формування нових способів дій.

Конкретні дії, за допомогою яких досягається усвідомлення, можуть бути наступні:

➤ Раціональна (роз'яснювальна) психокорекція використовує апеляцію до логіки, свідомості. Вона проводиться в режимі індивідуальних бесід, під час яких у ненав'язливій формі, із залученням прикладів з життя інших акцентуантів роз'яснюють причини його вчинків, помилок, сильні і слабкі сторони характеру. В ході бесіди психолог прагне підвести його до певного рішення. Тут може бути два варіанти. Або акцентуантів поступово підводять до правильного рішення, щоб у нього склалося враження, що таке рішення він прийняв сам, або при доброму контакті і довірі психолог, використовуючи елементи навіювання, пропонує це рішення.

➤ Групові методи психокорекції також націлені на усвідомлення власних якостей, але використовують для цього

опосередкований вплив через думку групи і закономірності міжособистісної взаємодії в групі. Для групових дискусій важливий вибір теми. Вона повинна відповідати інтересам учасників і стосуватися особливостей їхнього характеру. Корисно буває обговорювати такі теми: контакти з оточуючими людьми, взаємини з колегами і членами сім'ї, особистий життєвий успіх. На заключному етапі відбувається взаємна корекція оцінок і побудова шаблонів продуктивної взаємодії. На цьому етапі виявляється можливим виконувати елементи соціально-психологічного тренінгу, психодрами, невербальні групові методи.

Як індивідуальні, так і групові методи корекції акцентуєваних особистостей пропонують, особливо на початкових етапах, цілеспрямовані дії по усвідомленню своїх специфічних особливостей, своїх слабких і сильних сторін. Подальші кроки вже закріплюють і розвивають досягнутий результат, але акцент на краще усвідомлення власних властивостей і дій проявляється і тут. Чи не буде з перебільшенням сказати, що самосвідомість - основна тема психокорекції акцентуєваних особистостей, що саме воно дозволяє намітити контури наступних змін.

Узагальнена мета може конкретизуватися психологом стосовно специфіки випадку. Можливі напрямки психокорекційних дій:

- формування адекватних уявлень про ті соціальні дія і ситуації, в яких людина відчуває себе найбільш вразливою, формування умінь адекватного сприйняття і аналізу соціальних ситуацій і думок оточуючих і продуктивного реагування на них;
- пізнання своїх конструкційних особливостей і нервово-психічних резервів і навчання організації свого стилю життя і діяльності відповідно до наявних внутрішніх обмежень;
- зміна непродуктивних способів реагування в повторних життєвих обставинах за рахунок включення в реагування більш сильних сторін характеру;

- формування адекватного і гнучкого відношення до майбутнього, розвиток різноманітних і змістовних орієнтації на власне майбутнє. Можливо і безліч інших варіантів, що підвищують гнучкість усвідомлення та поведінки.

Висновки. Запропонована система пролонгованої діагностики успішності професійної діяльності в процесі професійного психологічного відбору і супроводження професійної діяльності бійців пожежно-рятувальних підрозділів забезпечує послідовність і накопичення достовірної інформації про професійну придатність фахівця та успішність його діяльності в період проходження служби.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є розробка програми профілактики з метою попередження розвитку професійно обумовлених акцентуацій працівників різних підрозділів ДСНС України, діяльність яких проходить в умовах з різним рівнем екстремальності .

Список використаних джерел

1. Мильман, В.Э. Стресс и личностные факторы регуляции деятельности // Стресс и тревога в спорте. – М.: Физкультура и спорт, 1983. – С. 24 – 46.
2. Морозов, О. М. Патопсихологічний аналіз особистості в правоохоронній практиці: Монографія / О. М. Морозов. – К.: Атіка, 2009. – 320 с. С.154.
3. Екстремальна психологія : / [Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедев Д. В. та ін.]; за ред. О. В. Тімченка. – [підручник] – К. : Август Трейд, 2007. – 502 с.
4. Тогобицька, В. Д. Психокорекція професійних деструкцій працівників МНС України : дис... кандидата психол. наук : спец. 19.00.09 „Психологія діяльності в особливих умовах” / В. Д. Тогобицька. – Х., 2011. – 254 с.

5. Ермолаева, Е. П. Психология социальной реализации профессионала / Е. П. Ермолаева. – М.: Изд-во Институт психологии РАН, 2008. – 347 с.